

KRÖNIKA

”Varför är norska kvinnor EU-motståndare?”

Under senare år har jag huvudsakligen fått två frågor av svenskar. För det första undrar man varför EU-motståndet är så stort i Norge. För det andra varför kvinnor är så starka EU-motståndare.

Kvinnor värderar välfärdsstaten

I den förra EU-debatten i Norge hävdade de mest reflekterade politikerna att ja- och nej-sidan i högsta grad representerade olika grundsyn. En människas grundsyn kan betraktas som den absoluta normen för handlingsmönster och åsiktsuttryck. Olika sorters grundsyn har historisk förankring och återspeglar samhälleliga intressekonflikter.

Eftersom kvinnor oftast tillhör de befolkningslager som är underbetalda, beroende av välfärdsstaten för sociala förmåner samt dubbelarbetande, anser jag att kvinnor har särskilda förutsättningar för att kunna förstå vad som sker när EU:s fyra friheter sätts i högsätet och välfärdsstaten försvagas. De flesta kvinnor i ett land tillhör den grupp som har sämst tillgång till resurser i form av pengar, privat egendom och politisk makt. Forskningsresultat har också visat att det myckna oavlönade arbete som läggs på kvinnorna ger patriarkatet tillträde till billig arbetskraft. Därför

finner jag det naturligt att Romtraktatens strukturförändringar kommer att utnyttja denna billiga arbetskraftsreserv ytterligare.

Allmänheten förd bakom ljuset

En opinionsundersökning som gjordes på uppdrag av dagstidningen *Verdens Gang* visade att hälften kommer att rösta nej. En fjärdedel kommer att rösta ja. ”Aldri har klöften mellan Ja-siden og Nej-siden vært så stor”, skriver tidningen. Den här tidningen ställer dock frågorna på sitt eget sätt:

Det vil om et par års tid bli holdt folkevstemning om norsk medlemskap i EF: Ut fra det du nå vet, tror du at du mest sannsynlig kommer tillå stemme Ja, mest sannsynlig stemme Nej, eller vet du ikke?

Jag är mycket kritisk mot det här sättet att ställa frågor. Om de hade ställt frågorna växelvis, och om de hade presenterat dem i en annan följd – ”Tror du at du mest sannsynlig vil komme til å stemme Nej, mest sannsynlig ... – hade andelen nej-röstare förmodligen varit ännu större. Dessutom kunde man tydligare ha klarlagt vad var och en förväntas veta.

Analysen säger heller inget om de politiska förhållanden som ligger till grund för frågeställningen. I oktober gick det på många sätt en känslostorm över landet när majoriteten i stortinget hade beslutat att ansluta Norge till EES-avtalet, trots opinionsundersökningar som visade att majoriteten av folket var motståndare till avtalet. Det var en känsla av besvikelse eftersom *Gro Harlem Brundtland* i valrörelsen före förra stortingsvalet hade understrukt att EU-frågan inte borde diskuteras; den skulle inte under några omständigheter komma upp under den kommande stortingsperioden. Om frågan hade diskuterats under valrörelsen skulle stortinget i högre utsträckning genom sina representanter ha företrätt folkviljan.

Nu fördes allmänheten bakom ljuset till följd av påståendet att EES-avtalet var ett slags förbättrat

handelsavtal där det egentligen bara var fråga om att få till stånd en förbättrad marknadssituation för norska fiskprodukter. Med tiden, när upplysta människor bad att få följa förhandlingarna på nära håll, upplyste man om att förhandlingarna måste föras i hemlighet. Bara på det sättet kunde de norska förhandlingarna genomföra sitt värv för Norges bästa, sade man. Som resultat av detta fick Norge helt andra villkor än i Sverige där centerpartiets representant Birgitta Hambreus opponerade sig mot att offentlighetsprincipen förfulkades. När EES-avtalet var klart visade det sig att de ekonomiska pålagor som Norge hade gått med på skulle få större konsekvenser för landet än om man hade gått med i EG 1972. Frågan om fiskprodukternas öde var dessutom inte löst.

Stickade lapptäcke som protest

Det blev stora demonstrationer över hela landet och framför stortinget. De stortingsrepresentanter som vid den här tidpunkten representerade nej-sidan ville att folkets åsikt skulle få framträda vid en folkomröstning, men deras förslag antogs inte. Kvinnorna i Norge protesterade på sitt speciella sätt: Kvinnor med anknytning till fiskindustrin längs kusten reste till Oslo och satte sig framför stortinget med sina stickningar. Där började de sticka lappar som senare sammanfogades till ett gigantiskt lapptäcke. Fortfarande strömmar det in lappar till ”Nej till EES-täcket”, även från Island och Sverige. På omröstningsdagen var det så stort att det täckte halva framsidan på stortinget.

Det har för övrigt varit vanligt att norska medborgare har åkt till det ställe där makten finns, oavsett om det har rört sig om Köpenhamn eller stortinget i det oberoende Norge. När kvinnorna reste till Oslo gjorde de samma sak som samerna när dessa demonstrerade mot utbyggnaden av Alta-älven. Ofta har såda-

na aktioner inte gett något positivt resultat. Men de protesterande har i alla fall blivit sedda av såväl makthavare som av andra åskådare i huvudstaden. Från och med nu kommer resan att bli längre. Till Bryssel tar det flera dagar, och det krävs en större reskassa.

Man kunde börja misstänka att makthavarna inte vill lyssna på folket. I den här frågan röstade parlamentet emot en majoritet av befolkningen men också emot en stor minoritet i de egna partierna, både i Kristelig folkeparti och i Arbeiderpartiet. Möjligen röstade man också i något parti emot majoriteten i partiet. Den situationen kan jämföras med den som uppstod för centerns del i Sverige. Där var också en stor majoritet av medlemmarna motståndare till EU, medan samtliga av deras representanter var för, utom en. Det mest hotfulla i den här situationen var bristerna i den representativa demokratin.

Nu har stortinget återigen förelagts 400 lagar att ta ställning till. Från regeringshåll hävdar man att lagarna är "oproblematiske", men oppositionen rasar över den oansvariga behandlingen. Sosialistisk venstreparti, senterpartiet och kristelig folkeparti ville att frågorna skulle gås igenom grundligare, men de blev nedröstade. Denna massbehandling av lagar är fjärran från den omsorgsfulla behandling vi har varit vana vid genom historien: först remisser och yttranden från samtliga berörda grupper, sedan nya diskussioner inom partierna, inlämnande av alternativa förslag samt offentliga debatter och till sist stortingets beslut om eventuell lagändring.

Vad har då detta att göra med de två frågor som jag ställde i inledningen av den här artikeln? Norges och Sveriges bakgrund skiljer sig åt. Norge har, i motsats till Sverige, aldrig varit någon stormakt med lydriken i andra områden. Norge har tvärt om skälvt under det danska oket i 400 år. Därefter har vi under lång

tid varit i union med ett starkt Sverige, för att till sist ockuperas av Tyskland under fem år. Norrmän vet vad det vill säga att underkasta sig toppstyrning av andra länders monarkier, byråkratier och ämbetsmannavälden, för att inte tala om vad det vill säga att underkasta sig ett annat lands militära ockupationsmakt.

Norge har haft självständiga bönder med Norges grundlagar inramade på väggen som påminnelse om den återvunna friheten och det återvunna självstyret. Vi har haft underjordiska rörelser, "gutta på skogen", och frihetskamp på orter utanför landets gränser. I dessa uppror har kvinnor och män kämpat tillsammans. Under det senaste decenniet har norska kvinnor samarbetat vid kommunalval och krävt könskvotering inom partierna. Därigenom har vi vunnit många segrar. Genom att samarbeta för att kunna genomföra lagändringar inom den s k kvinnovänliga välfärdsstaten lärde vi oss att tro på de demokratiska processerna, något som arbetarrörelsen starkt har betonat i de nordiska länderna.

Nej-sidan leder kampen om opinionen

Den här diskussionen har stärkt det politiska självförtroendet hos en stor del av folket. I april 1992 gjordes en opinionsundersökning av Gallupinstitutet där man frågade ett representativt urval av den norska befolkningen huruvida de, oberoende av vad de själva tyckte om ett eventuellt EU-medlemskap, trodde att Norge skulle komma att bli medlem av EU före år 2000. 78 procent svarade ja. Den 11 oktober 1993 ställdes samma fråga igen. Då svarade endast 52 procent ja. Den här företeelsen, som går under beteckningen "ödestron" i de aktiva Nej till EG-kretsarna, har medfört en större tro på att en aktivt deltagande väljarkår kan förändra utslaget av omröstningen både på kort och lång sikt.

I december 1993 finner vi ett

undersökningsresultat från Norsk Gallup som pekar i samma riktning. Den koncentrerar sig främst på hur unga väljare under 30 år ställer sig till frågan om norskt EU-medlemskap. Inom den här gruppen, som ju representerar framtiden, svarar 54,7 procent nej och 22,8 procent ja. Decembermätningen visar också en diskrepans mellan kvinnors och mäns åsikter. Bland dem som i december svarade ja, var 30,8 procent män och 18,8 procent kvinnor. Bland dem som svarade nej var 48,2 procent män och 51,3 procent kvinnor.

Den allra senaste opinionsundersökningen (8 mars 1994) visar en förändring i utvecklingen. Nej-sidan verkar ha minskat med åtta procent samtidigt som ja-sidan har ökat med fyra procent. Fördelningen mellan de två sidorna skulle då vara 43,2 procent för nej-sidan och 28,2 procent för ja-sidan om man räknar med de osäkra väljarna. Det är för övrigt 28,1 procent som säger sig vara osäkra. Av dessa är flertalet kvinnor.

Den här kampen om opinionen är en oerhört viktig kamp som till stor del sker i medierna där sympatierna inte har ändrat sig särskilt mycket jämfört med tidigare. De största tidningarna och TV-stationerna släpper i mycket högre grad fram ja-sidan än nej-sidan. Redan från början, när fördelningen mellan ja- och nej-sidan var mycket jämnare, hävdade de kvinnliga utredarna att det denna gång skulle bli kvinnorna som avgjorde frågan om medlemskap i en kommande folkomröstning. Orsaken är att det finns fler kvinnor än män. Men vi är inte flest bland redaktörer, tidningsägare, politiska kommentatorer i press och TV eller i de politiska redaktionsgrupperna.

Att använda kvinnorna som ett led i kampen är emellertid en process som har kommit i gång på båda sidorna. Det verkar därför som om påståendet om kvinnomajoritetens betydelse kan vara viktig ur strategisk synvinkel.

Organisationen *Nei til EU* har valt två kvinnliga vice ordföranden. Ja-sidan har mobiliserats genom att socialministern *Grete Knutsen* blev ny handelsminister i Brundtland-regeringen. Hon har därmed även blivit förhandlare i Bryssel. Genom att besätta den posten med en kvinna, och dessutom med en kvinna som sedan gammalt stått högt i kurs hos arbeiderpartiets social- och kvinno-politiker, har statsministern satt en person i focus som 1972 var en stark motståndare till EU, men som nu har ändrat uppfattning radikalt. Det samma kan sägas om förra handelsministern *Bjørn Tore Godal*. Denne var 1972 ledare för arbeiderpartiets opposition mot medlemskap i EU. Efter *Johan Jörgen Holsts* död har han även utnämnts till utrikesminister.

Till Bryssel på jakt efter kunskap

När frågan om medlemskap åter dök upp mot slutet av 1980-talet hade många glömt huvudargumenten från den förra folkomröstningen. De flesta visste att det i Danmark skulle hållas en bindande folkomröstning den 2 juni 1992 angående Maastricht-avtalet. Många trodde redan att EU var på väg att införa en "social profil" liknande de nordiska välfärdsstaterna. Jag kom ånyo att intressera mig för EU-frågan när *Arbeiderbladet* genomförde en analys av de väljare som deltog i omröstningen 1972 och deras situation i dag. Man fann att en tredjedel av dessa väljare nu var döda. Av en händelse mötte jag den förra handelsministern *Jens Evensen* som var EU-motståndare 1972. Han hade under en lång period varit anställd vid *Internationella domstolen* i Haag och hade inte deltagit i EU-debatten här hemma. Jag frågade om han ansåg tiden vara mogen att byta åsikt i EU-frågan. Detta förorsakade ett mycket skarpt svar. Han sade, om jag minns rätt, att jag borde begrunda vissa utvecklingstendenser inom EU och vara glad att Norge inte var med-

lem. Han pekade först och främst på arbetslösheten och betonade att denna inom EFTA var ungefär hälften så hög som inom EU. Detta berodde enligt Evensen på de styrmekanismer som man hade hand om nationellt.

Jag kände mig mycket betryckt över mina bristande kunskaper och bestämde tillsammans med fyra andra språkkunniga kvinnor att vi återigen skulle sätta oss in i EU-politiken. Vi reste till Bryssel fast övertygade om att det måste finnas god tillgång på material och statistik som kunde berätta om fördelningspolitikens utveckling under de senaste 20 åren. Speciellt intresserade vi oss för hur kvinnornas villkor hade utvecklats.

Men våra frågor var oklara, fragmentariska och förankrade i gamla problemställningar. Innan vi kom till EU-parlamentet hade vi fastnat för problem som närmast framstod som komiska, t ex att belgiska prostituerade känner sig hotade i sin "yrkesutövning" av parisiskor som har börjat komma in i deras etablerade områden. Belgiskorna framförde sin sak för EU-domstolen, men förlorade. Kvinnor från alla EU-länder har rätt att bedriva "yrkesverksamhet" i alla andra EU-länder på samma villkor – eller med ett bättre konkurrerande erbjudande – inom EU-regionen. Ska man skratta eller gråta?

Vi har mest hängivit oss åt skattet, men dyker ständigt på liknande företeelser. EES-avtalet gör det mera komplicerat att stoppa porrfilmer på TV i vårt land. Norska myndigheter måste ta upp frågan med producentlandet innan de kan kräva att filmerna stoppas. I en sådan situation är det naturligtvis opportunt när en norsk TV-direktör processar för att låta norska TV-tittare få fri tillgång till en kanal där en känd sex-vårdinna visar porrfilmer.

Vi har sett liknande tendenser när frågan om spritimport i enlighet med EES-avtalet varit på tapeten. En stortingsrepresentant från fremskrittspartiet blev

kändis genom att börja med egen import. Den gången togs vi alla på sängen eftersom det norska folket – i motsats till det svenska – lät sig luras att tro att vi skulle kunna upprätthålla det statliga monopolet under en övergångsperiod. Om man känner sin politiska socialhistoria vet man att arbetarrörelsens ansträngningar att bekämpa alkoholmissbruk i alla samhällsskikt och åldrar är resultatet av en stor hälsokampanj som främst drivits av kvinnor. I dag är alkoholpolitiken lika aktuell som tidigare.

Försämrade kontrollmöjligheter

Så till gurkorna! Vi har skrattat åt ryktena att de skulle ha en viss längd och en viss böjning för att accepteras inom EU-området. När jag besökte Arhus träffade jag en rad upprörda människor som aldrig hade kunnat föreställa sig att de inte skulle få köpa de gurkor som inte befanns värdiga för EU. Inte desto mindre hade de varit tvungna att titta på när sådana mindervärdiga gurkor fördes till en destruktionsanläggning där de förstördes med hjälp av syra. Den tid då rester och andrasortering realiserades på torget är uppenbarligen förbi.

En betydligt större fråga är den som rör fri medicinförsäljning. Norska undersökningar visar att kvinnor är större medicinkonsumenter än män. Vår tröst har ändå varit att medicinerna har utsatts för en god nationell kontroll. Hitintills har det bara funnits 2000 medicinsorter. EU-/EES utmanar de norska kvalitets-traditionerna genom att tillåta mer än 30 000 medicinsorter. Otaliga krissituationer kan komma att uppstå.

I början av 1994 hotades Norges stränga och goda blodkontroll med rättslig prövning av utländska läkemedelsfabrikanter eftersom vi är tvungna att hålla EES-avtalets konkurrensregler, dvs mindre statlig styrning och mer marknadskrafter. Även i dessa aids-tider kommer värderingar och hänsyn till människors hälsa

i bakgrunden. Med EES-avtalet försvinner den kontroll av sjukhusapparatur som hitintills har utförts av sjukvårdsmyndigheterna. En liknande kontroll vid ett svenskt sjukhus visade brister hos var femte apparat. Det rörde sig om fel som kunde förorsaka allvarliga skador hos patienterna. Inför utsikterna till försämrade kontrollmöjligheter väcks de intressanta frågorna hur man för en rättslig process om skadestånd och vem som eventuellt bär skulden: är det den som tillverkat apparaten eller läkaren som inte sett till att den fungerade till 100 procent när den användes?

Varför är detta en kvinnofråga? Därför att långvarigt sjuka och skadade människor tas om hand av kvinnor vare sig vi är sköterskor, utbildade vårdare, avlägsna släktingar eller mödrar.

En "stor" fråga är den planerade transportökningen på mellan 40 och 50 procent, åtminstone för oss som i årtal har arbetat med trafiksäkerhetsforskning och hälsoproblem i städer och tätorter till följd av avgasutsläpp. Om transportökningen ökar lika mycket som man sagt, kommer också mängden astma- och allergipatienter att öka. I Oslo räknar man med att ca 25 procent av barnen ådrar sig sådana sjukdomar. I Budapest – som visserligen fortfarande står utanför EU – räknar man med att 65 procent av alla barn drabbas av dessa åkommor. Mina bekanta inom bil- och transportbranschen kan berätta att Madrid är den mest förorenade huvudstaden i Europa och Mexico City i världen. Men vem bär skulden till att dessa sjukdomar blir allt vanligare? Vilka organisationer, bestående av kvinnor eller män, har tagit upp de här frågorna som ett nytt och stort hälsoproblem i representativa församlingar? Sådana kvinnor har jag mött, men inte män.

Däremot har jag mött män som inte på något sätt har något att invända mot transportökningen vare sig det rör sig om miljöproblem eller luftvägsproblem hos barn och äldre. I mitt

arbete som transport- och trafikskadeforskare under mer än 14 år har jag sett mer av försämring än förbättring på det här området. Jag har dessutom noterat att kvinnor intresserar sig för säkerhetsfrågor medan män är upptagna av frågor som rör framkomlighet och effektivitet på vägarna. Detta gäller även när vägar och broar ska byggas.

Vi måste räkna med att göra en ny och förstärkt insats för att återvinna förlorade rättigheter inom EU – om vi blir medlemmar. Vi måste upparbeta ett motstånd vad gäller felmärkning av varor, motsätta oss att skadliga ämnen inte redovisas av konkurrensskäl. EU och våra förhandlande regeringar hävdar att vi kan behålla våra stränga varudeklarationsregler nationellt även efter att vi inträtt i EU. Däremot kan vi inte stoppa varor utan varudeklaration från andra länder. Vi kan inte upprätthålla importkontrollen på sådana varor. Detta är EU-domstolens principiella beslut.

En och femtio i omställningsstöd

Under vår Bryssel-resa dök en gammal fråga åter upp. Under 60-talet lade man ned ca 2,5 miljoner små jordbruk endast i Väst-Tyskland. Jordbrukarna fick i dessa fall rehabiliterings- eller omställningsstöd, men kvinnorna fick inte ett öre. Vi frågade den unga kvinnliga juristen vid Lantbrukslobbyn i Bryssel hur det förhöll sig med detta. Hon svarade att man nu lägger ned 320 000 jordbruk om året. Detta är nödvändigt om man ska kunna konkurrera med Japan och USA. Jag undrade om kvinnorna nu får något rehabiliteringsstöd. "Visst får de det", svarade juristen. Hon antydde ett belopp i storleksordningen 400 000–500 000 kr. Jag kände mig lättad. Det var en förbättring av verkligheten. I det rika EU hade man nu insett det orättvisa i att ta de här kvinnorna ur produktionen utan att ersätta dem ekonomiskt!

Men jag kom inte att stanna särskilt länge i paradiset. Juristen klargjorde att summan för om skolning och vidareutbildning inte var avsedd för varje enskild kvinna utan för hela den samlade gruppen. Det innebär lite mindre än 1:50 per sökande!

I mitt perplexa tillstånd vågade jag inte gå vidare med mina "antika" frågor – de frågor som ställdes och besvarades under EG-debatten 1972: Hur många gröna änkor finns i dag i EU-området? Eftersom arbetskraften ska kunna röra sig fritt över nationsgränserna – hur många män kommer att resa ensamma och hur många barnfamiljer kommer att ständigt flytta från ort till ort? Vet man något om detta? Hur kommer barn från sådana familjer att klara sig i skolan? Kommer de att utsättas för främlingsfientlighet? Har det blivit som det var i Europas utkanter på 60-talet med gästarbetare från Syd-Italien, Grekland och senare även från Irland när mödrarna satt hemma arbetslösa och totalt beroende av männens hemskickade löner – som många gånger inte kom?

Symbolvärdet och exemplets makt

Under senare år har vi presenterats för enorma samlingar av män som arbetar för EU. Som kvinnliga väljare och debattörer letar vi förtvivlat efter ett eller två kvinnoansikten i ett slags tyst förhoppning om ett kvinnoperspektiv på frågor som gäller krig, matproduktion, arbetslöshet och hälsa. Men vi kan inte hitta dem. Det sägs att man för tillfället har sex procent kvinnor i såväl den franska som den engelska nationalförsamlingen. Men det verkar vara få bland dessa som hamnat i EU-parlamentet. Det sägs att det är 18,4 procent kvinnor i EU-parlamentet. Det torde dock vara som i andra patriarkala församlingar: ju högre upp desto färre kvinnor!

Inte desto mindre är jag stolt över att det är en kvinna som förhandlar för Norge, även om hon

förhandlar i syfte att vi ska bli medlemmar! Det här är ett mycket irrationellt beteende! En kvinna som förhandlade var det också under den konservativa regeringen Syse, nämligen handelsministern *Kaci Kullmann Five*. även hon eftersträvade ett resultat som jag hoppades att hon inte skulle uppnå. Finns något som helst kvinnoperspektiv med i de krav som man reser?

I europeiska dagstidningar och på pressfoton från EG-sammankomster finner jag sällan några kvinnor. Jag har samlat översikts- och förhandlingsfoton och ständigt tittat efter en bundsförvant vad gäller u-landsbistånd, öppnande av gränser för bosniska flyktingar samt för framförande av humana tankar om storleken på det ekonomiska stöd man bör få i alla länder, oavsett sjukdomar, nationalitet, kön eller ålder. Det här sökandet gör mig modstulen. Det samma känner jag inför bristen på kvinnoperspektiv i förhandlingarna.

Man bör inte bortse från effekten av dessa ständigt återkommande bilder på "starka män". Särskilt om männen i fråga aldrig har sagt ett enda politiskt ord om barn, sjuka och äldres levnadsvillkor! Särskilt om det tvärt om är deras uppriktiga uppfattning att kvinnorna ska tillbaka till hemmet igen, fråntas sina samhällsliga rättigheter och särbehandlas i "realiteternas värld". I bland försvaras männen med att de inte ser vad de gör. Då kommer de m a o att osynliggöra kvinnorna, om inte de få kvinnor som de möter talar och uppför sig precis som män. Desto värre.

Kan deras beteenden, utredningar och beslut stå för något slags exemplets makt? I det här sammanhanget ska jag bara anföra ett fåtal exempel på detta.

Från den första utredningen som gjordes efter vårt besök i Bryssel har jag hämtat några rader. *Noe av det du bör vite om Kvinner og EF* berättar hur konstruktionen "det gränslösa Europa" (läs: EU) kom till stånd.

Det har sitt forsknings- och företagsmessige grunnlag i en gigantisk undersøkelse laget av italieneren Paolo Cecchini og hans stab på 18 menn. Den såkalte Cecchini-rapporten er på 6000 sider og baserer seg blant annet på intervju med 11 000 europeiske bedriftsledere. Det er deres beskrivelse og analyse av Vest-Europas problemer og muligheter som ligger til grunn for hvitboken som er blitt selve EF's oppslags- og oppskriftsbok. Med et så ensidig utgangspunkt er det grunn til å spørre seg om hvorledes en hvitbok som f eks baserer seg på 11 000 Vest-Europas mødres erfaringer og ønsker ville definert fremtidens Europa. Hva slags prognoser ville en slik undersøkelse føre til, hvilke fremtidsmål ville fremstå som de mest sentrale og hvilke virkemidler ville bli anbefalt?

Detta är i sanning ett gott exempel. Hade man på allvar önskat ett mödrarnas Europa, kunde man ju ha planerat det så att alla mödrar fick sin välförtjänta lön för sitt omsorgs- och hushållsarbete och därtill alla de pensioner, ersättningar och rättigheter som lönen tillsade. I dag finns inga svårigheter med att räkna ut det här utifrån ländernas tidsbudgetar.

Med ännu större mod kunde vi ha planerat ett Europa utan fattigdom. När det gäller omfördelnings- och utjämningsstrategier har de nordiska länderna kommit långt. England hade före nyliberalismen ett sjukvårdssystem som inte skämdes för sig. Den sociala och ekonomiska jämställdhet som folkhemmet Sverige uppnådde på 60- och 70-talet kunde man ha fortsatt att bygga ut för allas bästa. I så fall skulle den jämlika fördelningen och den ökade tillgången på sjukvård, omsorg, lönearbete och utbildning ha kunnat omvandlas till förmåner som kunde ha lett till ett enastående mänskligt kapital.

"Förhållandet mellan EU och stat som mellan man och hustru"

I ett mera ideologiskt sammanhang kunde sparande och ekolo-

gisk medvetenhet ha bildat grunden för uppfinningar och forskning, något som i sin tur kunde ha gett hopp för världen i stället för missmod och frustration, diskriminering och orimliga sociala förhållanden. Utredningen fortsätter på följande sätt:

Cecchini-rapportens beregninger er altså fundamentet i EF's økonomiske utvikling. Blant annet mener Cecchini at det indre markedet i en kortere periode ville miste 500 000 til 600 000 arbeidsplasser. Men på sikt, når økonomien får omstrukturert seg og ny virksomhet kommer til, er det realistisk å forvente mellom 2 og 5 millioner nye arbeidsplasser, hevdes det i rapporten. Det høyeste tallet bygger på to viktige forutsetninger. Det ene er at arbeidskraftens mobilitet og fleksibilitet økes, den andre er at EF får en felles politikk for å øke forbruket.

Utredningens kvinnliga författare frågar sig vilka konsekvenser en sådan filosofi kommer att få för en "bärkraftig utveckling". Jag har redan ställt frågan i vilken mån en ökad mängd av varutransporter kommer att leda till sjukdom och social isolering för kvinnor och barn, eller dåliga bostads- och hälsoförhållanden för den "billiga" arbetskraft som ska dirigeras från land till land.

Man kunde kanske också ha kommit till ett annat resultat om man hade intervjuat de 11 000 personerna inom omsorgs- och tjänstsektorn. En ekonomi som satsade på stora omfördelningar till de här sektorerna kunde ha haft en annan syn än den som presenteras i en av EG-parlamentets skrifter, nämligen *DOK A3-0093/90/DEL II*.

Situationen på institutioner och vårdhem är ofta så svårartad att vårdpersonalen inte längre kan garantera kvaliteten och omsorgen. Därvid uppstår orimliga risker för patienternas liv. På grund av nedskärningar, kortare vårdperioder och mindre personal ökar hela tiden pressen på personalen, vilket leder till att antalet anställda sjunker ännu mer. Denna personal ersätts ofta av utbildade människor eller till och med av frivilliga. Detta kan leda till felbedling.

Den här filosofin har redan spridit sig till de nordiska länderna. Vid en jämförelse visar det sig att Oslo under en relativt kort tidsperiod har förlorat 7000 vårdplatser för äldre. Den enda lösningen på problemet sägs vara att kvinnoorganisationer, familjer och frivilliga åtar sig en större börda. Det här förslaget stämmer för all del väl överens med vad EU-kommissionens ordförande *Jaques Delors* ska ha sagt:

Förhållandet mellan EU och nationalstaterna kan liknas vid förhållandet mellan man och hustru. EU ska, liksom mannen, ta sig an gemenskapens ekonomi och politik. Nationalstaterna ska, liksom hustrun, ta sig an sjukvård och annat omsorgsarbete för de enskilda individerna.

Eftersom den här analogin innehåller en hänvisning till den privata familjens arbetsfördelning kan man säkerligen utgå ifrån att sjukvård inte ska avlönas som ett vanligt arbete, utan endast ersätas med mat och husrum.

Tanken att konsultera enskilda intressegrupper är fascinerande. I princip borde kvinno- och miljörörelsen i Europa göra en egen undersökning och fråga medlemmarna vilken politik som bör föras för att förbättra miljön i älvar och sjöar under det kommande decenniet. Miljörörelsen borde vidare tillfrågas om vilka politiska medel som skulle kunna leda till att kärnavfallet avskaffades och kärnkraftverken lades ned. Man borde också fråga miljörörelsen hur man skulle kunna bygga vallar mot havet för att undvika översvämningsskador, hur man skulle kunna sätta ungdomar och andra arbetsföra i arbete för att åter odla upp nedlagd jordbruksmark för matproduktion till de flyktingströmmar som vi kan förvänta oss från tredje världen.

Vi kan i dag jämföra EU-motståndarnas och EU-anhängarnas bakgrund och förmodligen finna stöd för antagandet att dessa grupper representerar olika grundsyn. Vänligen hävdar man att starka topp-politiker med eko-

nomisk-teknologisk förståelse för ekonomisk tillväxt fastnar för EU-modellen, d v s en modell som ger dem en chans att fatta beslut *ovanifrån*. Byråkrater med en stark tro på lagar och förordningar kan tycka att lika lagar för alla grupper av människor är det mest rättvisa; att dessa lagar och förordningar ger den bästa möjligheten att behandla alla sakfrågor "lika". De opinionsundersökningar som gjorts på nej- och ja-sidans anhängare pekar i alla fall i den här riktningen. Utifrån dessa olika värderingar och intressen tolkar man symboler och exempel olika. Det ger en förståelse av vad EU-systemet egentligen står för.

Kvinnopolitisk studie av EU

Tidigare i den här artikeln har jag på ett flertal ställen refererat till utredningar av norska forskare. Till större delen rör det sig om kvinnor som oberoende av de politiska partierna respektive ja-/nej-grupperingarna startade det här arbetet under senhösten 1989. Personligen tror jag att det här arbetet sattes i gång till följd av jämställdhetskonferensen i Lillehammer i juni samma år. Där fanns en panel av kvinnliga politiker som diskuterade jämställdheten i EU.

Det var en avspänd diskussion som fördes i stor sämja. För en sak var kvinnorna från samtliga partier överens om: Vi visste för lite om kvinnor och EU:s kvinnorörelser, om europeiska partiers jämställdhetsarbete och om kvinnopolitiska teman i EU. Av den anledningen fattades en enhällig resolution som tillställdes statsminister *Gro Harlem Brundtland* om att en utredning i den här frågan snarligen borde komma till stånd. Mig veterligen har den aldrig gjorts. Inte heller har Likestillingsrådet, som representant för församlingen, eller landets jämställdhetskommitté fått något svar från Norges statsminister.

Under bilfärden från konferensen i Lillehammer till Oslo

var vi i samma bil fyra kvinnor som var ängsliga för att just detta skulle ske. Oron var så stor att vi, oberoende av en eventuell regeringsutredning, kom fram till att vi själva borde orientera oss i de här frågorna.

Utän några ekonomiska resurser tog vi kontakt med ett par hundra kvinnor i fackföreningsrörelsen, kvinnor i politiska positioner och i media samt kvinnor som arbetade med konst och litteratur. Vi ville höra om de var intresserade av att köpa ett "100-kronors-paket" och ansökte om medel för våra utredningar hos finansdepartementet. När tre av utredningarna hade skådats dagens ljus, beställde vi en 37-sidig utredning från partiet höjre. *Kvinne og EU*. Arets lilla jämställdhetspamflett från Likestillingsrådet ingick också i paketet tillsammans med Lillehammer-resolutionen.

De tre utredningar som var klara vid den här tidpunkten hade utförts av forskaren *Else Skjøsberg*. *Litt om hva du bør vite om EF* (1990); *Kvinner og EF. Kvinner i "atypisk arbeid" — EF's nye underklasse* (1991); *Kvinner og EF. Kvinner i lavtlønnede omsorgsykker og som mottakere av helsetjenester* (1991). Senare har hon också skrivit utredningen *Bondekvinner rettigheter i EF* (1993).

Forskaren *Eva Munch Madsen* skrev *Kystkvinner og EF's indre marked* (1991). Forskaren *Brita Gulli* gjorde utredningen *Kvinner og EF. Om husmødres rettigheter* (1992). Den sista utredningen med titeln *EF's likestillingsarbeid under lupen* (1993) utfördes av *Marianne C Brandsäter*.

EU:s kvinnor får bästa stödet om vi stannar utanför

Jag vill inte påstå att det inte har skett förbättringar i vissa länder. Vissa rättigheter, om än minimala, kan vi tacka EU-anpassningen för. Detta vet den som känner till de löner som portugisiska textilarbeterskor har fått sig tilldelade, Syd-Europas bidragssystem, barn-

ledighetsvillkoren (14 veckor) i det England som nu är förfallet välfärdsmissigt.

EU-anhängarna anklagar emellanåt de kvinnor som är emot EU för bristande solidaritet med kvinnor i andra länder. Motståndet orsakas emellertid av att vi inte tror på det framgångsrika i att föra kampen för EU-kvinnornas rättigheter genom att ta ifrån oss själva såväl resurser som kraft. Genom att förbli en modell, opåverkad av marknadens strukturer, ger vi kvinnor i andra länder argument och strategier för att kunna förbättra villkoren inom EG.

I kristider, eller i tider av ideologisk kamp, förenklas verklighetsbeskrivningen. Det finns orsaker till att det bildas en stark nej- respektive ja-front i en fråga som i så stor utsträckning gäller den politiska grundsynen. När man i ett teoretiskt perspektiv för in frågor om förhållningssätt och förändringar av förhållningssätt, måste man vara på det klara med att detta rör sig om något mycket mera komplext än objektiv information. Ett förhållningssätt har minst tre klara beståndsdelar: den kunskapsmässiga, den emotionella och den handlingsmässiga.

Frågan är inte bara huruvida EU-medlemskapet borde ha diskuterats mera utförligt inom de ramar som den nya tiden har satt. Man kan också undra om det inte är skuggboxning med spökargument som vi håller på med när vi på båda sidor analyserar förhållningssätt och identitet, när vi frågar efter deras förankring och om utsikter till förändring. Frågan är om vi inte har glömt något av vår gamla ekonomiska filosofi, den som utreder de bakomliggande orsakerna till en stormakts önskan att bli större: Rör det sig om medmänskliga hänsyn och omsorg om vår framtid? Eller rör det sig om större tillgång på spannmål, kol och stål? Rör det sig kanske också om en hunger efter energi, olja, vattenkraft och uran till kärnkraftverk? Ma o den energi som Lenin

byggde det sovjetiska imperiet på!

Berit Ås

(Översättning:
Asbjørg Westum-Lindmark)

Svåra sociala problem för kvinnor i Albanien

Politiska och ekonomiska reformer genomförs nu snabbt i Albanien efter den tidigare Hoxha-regimens sammanbrott. Albanien gör som sina grannar; river det gamla systemet med centralplanering och lägger genom lagstiftning och nya institutioner grunden för utvecklingen av en marknadsekonomi och ett icke-socialistiskt samhälle. Det finns dock två viktiga skillnader mellan Albanien och de f d "statssocialistiska" grannländerna. För det första ligger Albanien på en mycket lägre nivå ifråga om ekonomisk utveckling än något annat land i denna del av Europa. För det andra har förändringarna i det albanska samhället skett under kortare tid, vilket medfört att krocken med det traditionella samhället blivit kolossalt mycket kraftigare.

Man bör komma ihåg att Hoxha-regimen lyckades hålla ett hänsynslöst stalinistiskt system vid liv i fyra decennier. Detta ledde till brytningar med Sovjetunionen på 60-talet och med Kina på 70-talet, när regimerna i dessa länder genomförde en del politiska och ekonomiska reformer. Utrikespolitiskt blev Albanien isolerat. Inrikespolitiskt skedde de kanske svåraste kränkningarna av mänskliga rättigheter i efterkrigstidens Europa, och landet blev Europas fattigaste trots avsevärda naturtillgångar. Liksom i de andra "statssocialistiska" länderna var de albanska kvinnorna "likställda" med männen enligt författningen. Som några uttryckte saken 1992: "Vi var ingenting värda."¹ Jämlikhet på papperet dölde direkta kränk-

ningar av mänskliga rättigheter under Hoxhas diktatur. Enligt före detta politiska fångars rapporter har förmodligen var fjärde inneånare i Albanien varit utsatt för kränkningar av de mänskliga rättigheterna.

I den albanska kommunistpropagandan framställdes de nya "fria" kvinnorna som friska, starka och glada, ja obetvingliga, ofta marscherande i tåen bland soldater. Verkligheten var dock en annan, inte minst på grund av deras dubbla och tredubbla arbetsbördor. Kvinnorna hade inte bara lönearbete och ansvar för hushållsarbetet inklusive matlagning och vård av make, barn och hem, utan de skulle också enligt traditionen se till att det fanns ved och vatten i huset. I många byar, i all synnerhet i bergstrakterna, betraktas det som utslutande "kvinnligt" att skaffa hem ved och vatten. Men inte nog med det, den psykiska pressen att skaffa mat till familjen när resurserna är så knappa och villkoren så hårda är enorm; man måste noga planera hur man ska få tag i mat eller hur man ska klara sig med mindre än man behöver. Många familjer levde på bröd och vattenmelon sommaren 1992, och det fanns många som inte ens hade råd med bröd.

Kvinnor slipper göra militärtjänst

De rättigheter som de albanska kvinnorna haft "på papperet" skulle kanske nu kunna förverkligas i praktiken. Det är uppenbart att idén om den fulla sysselsättningen medförde ett nät av lagar och bestämmelser rörande arbete och anställning i flertalet länder i Osteuropa. Dessa lagar tillförsäkrade alla medborgare en rimlig inkomst, social trygghet och ålderspension. 1992 påbörjades revideringen och omformuleringen av alla albanska lagar. I augusti 1992 blev det i lag tillåtet för företagets chefer att avskeda anställda. Med tanke på de könsbundna skillnaderna när det gäller makten på arbetsplatserna, där kvinnliga anställda

ofta är lågutbildade och har lågbetalda jobb medan cheferna är män, torde en sådan lag allvarligt kunna öka riskerna för t ex sexuella trakasserier på arbetet.

En förändring från och med den första september 1992 är att kvinnor inte längre måste göra militärtjänst. Tidigare var de tvungna att fullgöra två års militärtjänst före 35 års ålder. I bestämmelserna om stöd till arbetslösa görs ingen skillnad mellan män och kvinnor. Gravida kvinnor och mödrar med små barn ska dock ha förtur när det gäller att få ha arbetet kvar. Att få skilsmässa tar tre månader och är relativt billigt. Vårnaden om barn under tre års ålder går till modern. När det gäller barn mellan tre och tio år tas alla faktorer inklusive "moral", inkomst och bostad med i beräkningen. Barn över tio år tillfrågas vilken förälder de vill bo hos. Det största problemet med skilsmässa är delningen av parets tillgångar. Lägenheten delas ofta, och den större delen går till den förälder som har vårnaden om barnet. Med tanke på att lägenheterna är så små, är detta ett avsevärt problem särskilt om våld och alkoholism finns med som skilsmässorsorsak. Barnen får en "pension", vilkens storlek avgörs av föräldrarnas inkomst. Underhåll betalas av den förälder som inte har vårnaden. Då föräldrarna ofta inte står på så god fot med varandra efter skilsmässan kan det vara svårt för den förälder som inte har vårnaden att få träffa barnet de två dagar i veckan som han eller hon har laglig rätt till.

Inga lagar mot våld inom familjen

Kvinnorna var mycket aktiva när rörelsen för demokrati startade. Under "övergångstiden" från 1990, när man försökte förstå sina upplevelser i det förlutna och etablera ett demokratiskt samhälle, blev många sociala problem uppenbara, såsom våldtäkt, prostitution, narkotika och organiserad brottslighet. För

kvinnorna är det en viktig personlig fråga att få skydd mot våldsbrottslighet. Statistiken när det gäller våldtäkt är alltid komplex då så få våldtäkter verkligen anmäls. I Albanien dömdes 65 män för våldtäkt år 1990, 30 män 1991 och 57 män 1992.²

En viss ökning av förekomsten av våldtäkter uppmärksammades i media under 1991, särskilt vid två militära anläggningar nära huvudstaden Tirana där soldaterna var fysiskt vältränade och fick tillräckligt med mat. Med tanke på den i allmänhet lågfrekventa rapporteringen av våldtäkter är det svårt att ge en tillförlitlig bild av problemet.

Det finns inga lagar mot våld inom familjen. Om en hustru klagar och visar upp märken efter misshandel för en läkare och får ett intyg på detta, kan hon gå till domstol. Sådana fall tycks vara sällsynta. Jag kunde inte få någon säker information om polisen någonsin tillkallades vid familjeuppgörelser, och inte heller kunde jag få några detaljerade upplysningar om fysiskt (eller sexuellt) våld mot barn.

Prostitution är fortfarande förbjudet i lag, men man har länge vetat om att fattigdom ökar sannolikheten för prostitution i samhället. Gatuprostitutionen är kanske inte ett så stort problem i Albanien (möjligen på grund av en konservativ social inställning) men det verkligen stora sociala hotet för unga kvinnor är att skickas iväg för att arbeta eller gifta sig. Många unga flickor mellan 14 och 18 år har antingen blivit lurade eller tvingade att ta arbete i Grekland eller något annat grannland. Dessa unga kvinnor tror ofta att de ska få arbete i en syfabrik eller en textilfabrik, men i själva verket kan de hamna på en bar med mycket dålig lön eller bli tvingade till prostitution. Om kvinnorna försöker fly riskerar de att bli brutalt misshandlade. Händelser av detta slag rapporteras i media i Albanien men finns inte i officiell statistik.

Försämrad hälsovård för kvinnorna

I det samhällsklimat som nu råder med omställning, förvirring och brist på resurser har kvinnornas möjlighet till social service, hälsovård och rättigheter i samband med sexualitet och födande blivit i högsta grad eftersatt. Med tanke på deras behov och ansvar när det gäller menstruation, konception, barnafödelse och barnuppfostran slår bristen på även den mest elementära hälsovård mycket hårt mot kvinnorna.

Som en åtgärd att försöka minska antalet dödsfall orsakade av illegala aborter med orena instrument beslöt regeringen att legalisera aborterna i januari 1992. För närvarande är abort laglig för kvinnor över 16 års ålder, men den måste göras före graviditetens 12:e vecka och den är belagd med en mindre avgift. Kvinnor som vill göra abort efter 12:e veckan eller de som är under 16 år måste ansöka hos en särskild myndighet som avgör om aborten är nödvändig.

Antalet dödsfall till följd av illegala aborter tycks ha minskat, men nu görs fler aborter. Antalet aborter under första kvartalet 1992 överskred antalet levande födda – 0,8 födda per aborterat foster. Många kvinnor jag talade med var rädda för att de legala aborterna skulle medföra att männen skulle tycka att preventivmedel var "onödigt" och förlita sig på att kvinnorna gjorde upprepade aborter.

Albanien har en av de genomsnittligt yngsta befolkningarna i Europa – ungefär 40 procent av innevånarna är under 15 år. Födelsealen går ner, men de är fortfarande relativt höga. Antalet födda växte från 76 400 1986 till 82 150 1990. Dessutom har spädbarnsdödligheten minskat. Den naturliga befolkningsökningen var i allmänhet högre på landsbygden – 21,9 per tusen innevånare 1987 jämfört med 17,2 i städer och tätorter.

Vid diskussioner med tjänstemän på Hälso- och miljöministe-

riet stod det klart att förhållandena på förlösningssjukhus och kvinnosjukhus snabbt har försämrats. Tillståndet på en förlösningssjukhus i Tiranas centrum beskrevs som "fullkomligt vidrig". Ännu för ett år sedan ville alla kvinnor i Tirana föda sina barn på sjukhus, men numera är kvinnorna inte lika säkra på det. Det finns inga bedövningsmedel, varken vid aborter eller förlösningar, och gamla sprutspetsar och annan utrustning kokas och återanvänds. Man kan inte byta lakan efter varje patient.

Stora risker för infektioner

På landsbygden finns ofta bara en sjuksköterska på två till tre byar. Förlösningar sker för det mesta i hemmet, vilket på vintern kan betyda att familjer på sju eller flera personer trängs i ett rum med en eldstad i mitten. När förhållandena är sådana är riskerna för infektioner stora. Den mycket begränsade tillgången på desinfektionsmedel och basmedicin, förutom bristen på livsmedel, gör att sannolikheten för att barnet eller modern ska dö stiger. Även om det inte finns någon tillförlitlig statistik på undernäring talade alla mödrar jag träffade om sin ängslan för att barnen var så kläna och svaga, och om riskerna för att barnen skulle bli, eller förbli, sjuka. Många mammor gav sina småbarn en blandning av yoghurt och kondenserad mjölk, när kondenserad mjölk fanns att köpa. Färsk mjölk finns inte längre att få tag på. Många kvinnor hade inte längre råd att köpa det bröd de behövde. På sommaren kan man skaffa vattenmelon, tomater, lök och en del fikon och druvor, men rädslan är stor för att det inte ska finnas någonting till vintern.

Det finns praktiskt taget inga möjligheter att få något slag av preventivmedel eller någon form av sexuell upplysning. UNFPA och den franska organisationen *Läkare utan gränser* har skaffat in ett begränsat förråd av p-piller till

Albanien. Den alternativa marknaden för mediciner har dock inneburit att priset på p-piller snabbt tredubblats. Fattiga kvinnor är helt klart mest utsatta när mediciner säljs på marknaden. Kvinnornas situation är nu mycket oroväckande. Följderna av upprepade aborter under usla förhållanden (vare sig de är legala eller inte) kommer att successivt undergräva kvinnornas hälsa. Om de får tillgång eller inte till medicin och vård kan komma att bli en fråga om pengar.

Vertikal och horisontell könssegregering

Kvinnorna har alltid utgjort en stor del av den avlönade arbetskraften i Albanien. Siffror från 1991 års Statistisk årsbok anger 80 procent kvinnliga anställda inom hälsovården och 55 procent inom skola och utbildning samt handel och på tredje plats jordbruk med 52 procent. Som alltid kan siffror som dessa bara tjäna som bakgrund. När förändringen går snabbt och så många människor lever på bidrag är siffrorna mera av historiskt intresse.

Det står klart att könssegregeringen på den albanska arbetsmarknaden har varit både vertikal och horisontell. Kvinnorna finns företrädesvis inom sektorer med låg status, låg yrkesutbildning och låga löner, med ringa eller inga möjligheter att få utbildning och befordran. "Feminiseringen" av sådana sektorer som hälsovård, textil (som inte redovisas separat i statistiken) samt skola och utbildning är tydlig. Inom yrkesområden som domineras av kvinnor är lönen dålig. Trots att det inte finns så mycket konkreta data om inkomster ännu, kan man genom intervjuer konstatera att kvinnor får ta sådana jobb (ofta farliga och smutsiga) som männen inte vill ha. När det gäller jordbruksarbete, som är tungt och lågavlönat, tycks kvinnor utföra större delen av de tyngre sysslorna som att hacka, plantera, skörda, bärja,

plöja och gräva. Männen har i allmänhet ansvaret för djuren, ofta bara en ko, eller kör och sköter de maskiner gården eventuellt förfogar över.

Det har varit mycket tal om att kvinnorna inte borde arbeta under tredje och fjärde skiftet (tredje skiftet kl 22–06, fjärde kl 24–08). Flera kvinnoorganisationer har försökt pressa regeringen att lagstifta om detta. Så har också skett enligt uppgift, men många företag fortsätter ändå att uppmana kvinnorna att ta dessa skift, och kompenserar dem på olika sätt. Ofta är arbetsförhållandena synnerligen dåliga på företag som har övervägande kvinnlig arbetskraft, med usel ventilation och mycket damm och buller. I en situation där jobben är osäkra är kvinnorna i ett dåligt förhandlingsläge när det gäller frågor om arbetsmiljön.

Fler kvinnor än män är arbetslösa

Det kan diskuteras hur stor arbetslösheten verkligen är i före detta "statssocialistiska" länder, men det är inget tvivel om att kvinnorna utgör majoriteten – i vissa fall en överväldigande majoritet – av de arbetslösa. Kvinnornas orättvist utsatta position när det gäller tillgången på arbete beror delvis på könssegregering och brist på kvinnor i ledande ställning. Inom livsmedelsindustrin i Albanien är endast sex procent av cheferna kvinnor. Generellt är andelen kvinnliga chefer inom större företag inte högre än tre till åtta procent. Med tanke på hur få kvinnor som har politiska uppdrag på högre nivå, 3,6 procent av de deputerade är kvinnor, framstår det som uppenbart att kvinnorna har svagt inflytande, och det kommer att bli svårt för dem att få delta i beslutsfattandet när det gäller att omstrukturera ekonomin eller åtgärda förhållandena på arbetsmarknaden. Allmänt gäller här att omstruktureringsprocessen, som innebär en övergång till marknadsekonomi, har stor del i kvinnornas ogynnsamma läge

ifråga om tillgången på arbete eftersom det största antalet förlorade jobb har drabbat service-sektorn och den lätta industrin, dvs kvinnodominerade yrkesområden.

Många kvinnor kring 45 år och äldre är rädda för att bli friställda och tvingas leva på bidrag. Det är svårast för kvinnor över 45 att hitta nya jobb, särskilt inom området där den kvinnliga arbetslösheten är hög.

Tre änkor som jag talade med var de enda "försörjarna" i sina familjer och de var rädda för vad som skulle hända om de blev hänvisade till bidrag. Även om det officiellt finns skyddsåtgärder som avser att säkra jobben för gravida kvinnor och mödrar med små barn, tycks det saknas förståelse för att många familjer har en kvinna som huvudförsörjare.

Kvinnorganisationer – några exempel

Det finns olika aktiva kvinnoorganisationer i Albanien, av vilka några har egna tidningar. De två mest kända nationella organisationerna är *Albaniens demokratiska kvinnoförbund* och *Forum för Albaniens kvinnor*. Den senare startades efter upplösningen av den statskontrollerade *Unionen för Albaniens kvinnor*. Båda dessa grupper arbetar mycket med utveckling för kvinnor på olika nivåer. "Forum" tycks huvudsakligen syssla med språkutbildning och körlektioner för sina medlemmar, men strävar också efter att kunna dela ut matpaket och mediciner. "Demokratiska förbundet" är mera inriktat på arbetsplatsdemokrati och direkt hjälp till kvinnorna på landsbygden. Båda organisationerna är löst knutna till politiska partier – "Forum" till socialdemokraterna och "Demokratiska förbundet" till det demokratiska partiet.

En Tirana-baserad kvinno-grupp, *Reflexklubben*, betonar att de inte har några politiska avsikter. Kvinnorna i den klubben vill spegla vad som händer i Albanien och de förändringar som är

att vänta. De hävdar inte att de är speciellt sakkunniga, men de är albanska kvinnor som också lever i förändringarnas tid. Eftersom de står fria från politiska partier, hierarkier och statlig inblandning tror de att ingen kan uppröras av eller skrämmas av deras aktioner eftersom de bara bedömer situationen och framför sin mening. Denna grupp har också familjeplanering och användning av preventivmedel på programmet, och alla arbetar frivilligt.

Nu övervägs möjligheterna att starta ett center för information och hjälp åt kvinnor med visst ekonomiskt bistånd från *Oxfam* som är en internationell hjälporganisation med säte i Storbritannien. Med den energi, entusiasm och det starka engagemang som kvinnogrupperna i Albanien visar, förtjänar de allt vårt stöd i sina ansträngningar att tackla de enorma sociala och ekonomiska problem som har sitt ursprung i Hoxha-regimen.

*Chris Corrin
Glasgow University*

(Översättning: Inger Henrysson)

¹ I intervjuer med kvinnor för *Oxfam* i juni 1992.

² Se *Issues of Violence Report 1993* s. 9.

European Women's Lobby

I början av april reste jag tillsammans med mina statsvetarkolleger på en studieresa till EU:s högborg – Bryssel. Det mest intressanta studiebesöket var mötet med *Barbara Helfferich*, generalsekreterare i *European Women's Lobby* (EWL). Det blev ett spännande samtal kring EWL:s uppbyggnad, målsättningar och arbete.

EWL är en av EU:s alla lobbygrupper och består av representanter från partipolitiskt obundna kvinnoorganisationer i de tolv medlemsstaterna. Med andra ord kan inte enskilda kvinnor vara medlemmar. Varje land har fyra delegater som i sin tur varje år utser en styrelse. De olika länderna utser sina egna delegater vilket innebär att dessa väljs på olika sätt. Exempelvis väljer Grekland och Tyskland sina representanter på relativt skilda sätt. Grekland inbjuder varje år alla kvinnoorganisationer, grupper och nätverk till ett möte vid vilket delegaterna till EWL utses. I Tyskland är det en särskild paraplyorganisation som väljer representanter vilket får till följd att flera kvinnogrupper inte är med i valet eftersom de inte ingår i paraplyorganisationen. För att ingen kvinnoorganisation ska känna sig utmanövrerad från deltagande i EWL:s arbete är det möjligt för enskilda grupper att vara med som observatörer utan rösträtt.

Initiativet till att starta EWL togs 1987 och lobbygruppen bildades formellt i september 1990. Organisationen är lösliig och tänkt att fungera som komplement, inte konkurrent, till nationella kvinnoorganisationer och grupper. Av den anledningen behandlar EWL enbart frågor på övernationell nivå. EWL är öppen för alla organisationer som vill arbeta för "equal treatment of women and men in the European Community". Syftet är att försvara och förstärka kvinnors rättigheter och aktivt arbeta för att uppnå lika rättigheter och möjligheter för kvinnor och män inom den Europeiska unionen. Med denna vida målsättning syftar EWL till att engagera så många olika kvinnoorganisationer och grupper som möjligt. Detta har lett till stor bredd men även till en mycket heterogen lobbygrupp. Eftersom EWL arbetar utifrån en princip om konsensus, dvs att alla medlemmar ska vara överens i de frågor som lobbyen väljer att driva, har vissa

frågor blivit "omöjliga", tex frågan om fri abort. För mig var det smått otroligt att EWL överhuvudtaget lyckades driva några frågor alls. Att få kvinnor från tolv olika länder och från många olika typer av organisationer att komma överens låter svårt. Barbara Helfferich menade dock att känslan av diskriminering förenar kvinnor, över kulturella och andra gränser.

Med andra ord hade jag fel. Det finns många frågor som alla delegaterna är överens om och som EWL driver. För tillfället är det sex frågor som står högst upp på dagordningen. Föräldralejdigheten är, precis som i Sverige, en angelägen fråga. Även EWL strävar efter kvotering för att tvinga papporna att ta sitt ansvar. Kvinnors obetalda arbete i hemmen, på makens företag etc är en annan viktig fråga som EWL vill ha upp på den politiska dagordningen. Våldet mot kvinnor, både i hemmen och i krigszoner runt omkring i Europa är också en angelägen fråga. Barbara poängterade flera gånger att EWL mycket medvetet arbetar utifrån ett etnicitetsperspektiv. De strävar efter att lyfta fram de specifika problem som invandrade kvinnor och kvinnor från olika etniska minoriteter möter. Detta innebär att EWL även arbetar med att försöka hjälpa och stötta kvinnor utanför EU, exempelvis i det forna Jugoslavien.

När det gäller arbetsrätten vill EWL ha till stånd en förändring av bevisbördan. Idag är det upp till kvinnan att bevisa att hon har blivit diskriminerad pga sitt kön – EWL vill att bevisbördan istället ska ligga på mannen/ företaget/ myndigheten. Slutligen arbetar EWL just nu med att få in ett kvinnoperspektiv i EU:s grönbok för sociala frågor samt när det gäller fördelningen av ekonomiska medel från EU:s sociala och regionala fonder.

Hur bedriver då EWL sitt arbete? Enligt Barbara Helfferich handlar det om "vanligt" lobbyarbete; att försöka påverka parlamentsledamöter, kommissionä-

rer, media etc. EWL arbetar ofta tillsammans med *the Committee on Women's Rights* som finns i *EU-parlamentet* och även *Equal Opportunity Unit* som är den avdelning inom *EU-kommissionen* som arbetar med jämställdhetsfrågor. Detta innebär att EWL:s strategi på många sätt är att "play the game". För att försöka förverkliga sina, ofta radikala, krav gäller det att vara ganska pragmatisk. "You can't be as political as you want" ansåg Barbara Helfferich, både i relation till EWL:s heterogena sammansättning och till samarbetet med de formella institutionerna inom EU. Att arbeta tillsammans med *Committee on Women's Rights* och *Equal Opportunity Unit* ger EWL en högre status och större möjlighet till inflytande, hävdade hon.

EWL har, som så många andra sammanslutningar av kvinnor, inte någon speciellt god ekonomi. Deras medlemmar är andra kvinnoorganisationer med dåliga ekonomiska resurser och därför är inte medlemsbidragen särskilt stora. Pengar är ju nödvändigt när det gäller lobbyarbete, men eftersom EWL är en social lobbygrupp (i motsats till exempelvis lobbyister som arbetar för privata företag) ger kommissionen ett visst ekonomiskt bidrag varje år. Detta möjliggör bl a att EWL kan ha ett sekretariat i Bryssel med fem anställda, tre på heltid och två på deltid, varav Barbara Helfferich är en av de heltidsanställda.

Den stora blandningen av kvinnoorganisationer som är anslutna till EWL, tillsammans med kravet på konsensus, gör det naturligtvis svårt för lobbygruppen att driva sina krav, samtidigt som den stora bredden ger stor tyngd bakom EWL:s uttalanden. Min tolkning av EWL:s möjligheter att påverka är att de med små resurser åtminstone ibland lyckas föra upp kvinnors situation på EU:s dagordning, även om det verkar vara mycket svårt. En illustration till hur frågor kring jämställdhet prioriteras inom EU gav även mitt besök på *Equal Oppor-*

tunity Unit, som enligt den person jag mötte där hade stora svårigheter med att ens övertyga sina arbetskamrater inom *EU-kommissionen* om att frågan är värd att uppmärksammas.

Till slut frågade jag Barbara Helfferich om hon personligen ansåg att Sverige skulle bli medlemmar i EU. Jag fick två svar. För kvinnorna i de länder som redan är medlemmar i EU, och för EWL, skulle Sveriges inträde i unionen vara positiv. Sverige har kommit längre på flera områden, även om Barbara inte riktigt var övertygad om att den välfärdstatsväg som vi har vandrat är den rätta för att nå fram till någon form av fullständig jämställdhet mellan könen. Om Barbara däremot själv vore en svensk kvinna skulle hon tänka efter både två och tre gånger innan hon röstade för ett svenskt medlemskap. Jag blev inte direkt klokare efter hennes svar. Det är inget lätt val vi har framför oss den 13:e november.

Malin Rönnblom

Om du vill veta mer om EWL, skriv till:

European Women's Lobby
22, Rue du Méridien
B-1030
Bruxelles
Belgium

Makt och kön i EU

Sverige har, tillsammans med bl a Finland och Norge, förhandlat om medlemskap i den Europeiska Unionen, EU. Massmedia rapporterar om undantag och övergångsbestämmelser, avgifter till och bidrag från EU, om det svenska snuset kan tillåtas, systembolagets ställning osv.¹ Mera sällan redogörs för EU i sig och ännu mer sällan sker det ur köns- perspektiv. Mitt syftet är att i grova drag beskriva EU:s framväxt, dess organisation, proportionerna mellan kvinnor och män där samt EU:s jämställdhetspolitik.

Det är värt att uppmärksamma att stora delar av gemenskapsrätten redan är bindande i Sverige, liksom i Finland och Norge, eftersom EES-avtalet har trätt i kraft.⁷ EES omfattar dock inte EU:s handels- och jordbrukspolitik och inte heller de nya samarbetsområdena i Maastrichtfördraget.

EG som blivit EU

Planer på europeiskt samarbete har funnits under århundraden, men först efter andra världskriget fick de västeuropeiska integrationssträvandena verklig kraft. Ett viktigt steg togs 1951 genom *Kol- och stålunionen* som skulle gynna utvecklingen av dessa industrigrenar och ha ett fredsbevarande syfte genom att etablera samarbete mellan de forna fienderna i andra världskriget, särskilt Frankrike och Tyskland, samt lägga en första grund till en europeisk union.

Ett andra viktigt steg togs 1957 då den Europeiska ekonomiska gemenskapen upprättades genom *Romfördraget*. Syftet var primärt att upprätta en gemensam marknad och att främja ekonomisk utveckling. Medlen var en tullunion med gemensam tulltariff och gemensam handelspolitik gentemot tredje land. Inom gemenskapen skulle man avskaffa hindren för rörlighet av varor, personer (huvudsakligen arbetstagare som samtidigt är medborgare i en medlemsstat), tjänster och kapital; "de fyra friheterna". Härtill kom ett omfattande regelsystem för att hindra snedvriden konkurrens och harmonisering av medlemsstaternas nationella rätt "i den utsträckning den gemensamma marknadens funktion så kräver" liksom gemensam jordbruks- och transportpolitik.⁸

För samarbete på atomenergis område upprättades samtidigt den Europeiska atomenergigemenskapen, *Euratom*. Sedan 1967 har dessa tre gemenskaper gemensamma huvudorgan och tillsammans bildade de Europeiska Gemenskapen, EG.

Målsättningarna har vidgats successivt. En omfattande förändring skedde genom *Enhetsakten* 1986 som bl a breddade EG:s kompetens till att omfatta forsknings- och miljöpolitik.

Vid toppmötet i *Maastricht* december 1991 antogs en plan för att genomföra en ekonomisk och monetär union mellan medlemsstaterna. I Maastricht beslutade man också om att planera för en gemensam utrikes- och säkerhetspolitik och eventuell gemensam försvarspolitik samt om ökat samarbete om invandrings- och flyktningpolitik, polisverksamhet m m. Maastrichtfördraget krävde accept av medlemsstaterna för att bli gällande, vilket i vissa stater förutsatte att medborgarna röstade ja i folkomröstning. Efter vissa turer – i Danmark kom folkets ja först i en andra omröstning och den franska folkomröstningen gav endast en svag majoritet av ja-röster – trädde Maastrichtfördraget i kraft den 1 jan 1994. Därmed blev EG historia och övergick i den Europeiska unionen, EU.⁹

Var tas besluten?

Det högsta organet i EG:s och numera EU:s beslutsapparat är formellt *ministerrådet*. Rådet är det lagstiftande organet som därmed har mycket stor makt.¹⁰ Dess sammansättning varierar eftersom varje regering utser en av sina fackministrar att representera landet. I jordbruksfrågor kan jordbruksministrarna vara beslutsfattare, i arbetsmarknadsfrågor ländernas arbetsmarknadsministrar osv. Av totalt 515 regeringsmedlemmar i EU-länderna är 57 kvinnor. Beroende på ämne kan könsfördelningen variera något, men ofta sitter enbart män i rådet.¹¹

För beslut i ministerrådet krävdes ursprungligen enighet. Eftersom det ansågs medföra att ett land kunde sabotera gemenskapsprojektet ändrades beslutsreglerna genom *Enhetsakten* 1986 så att vissa beslut kan tas med kvalificerad majoritet.¹² I sådana fall

är alltså det enskilda medlemslandets vetorätt borta. Genom Maastrichtfördraget utvidgades möjligheterna till majoritetsbeslut ytterligare. Sverige föreslås få fyra röster av 90 i ett utvidgat EU.¹³ Gränsen för en blockerande minoritet höjs då från 23 till 27 röster.

Ministerrådets varierande sammansättning balanseras av att deras beslut förbereds av de fasta representanternas kommitté, dvs EG/EU-ambassadörerna, i ett organ benämnt *COREPER*.¹⁴ Det har hittills varit en helt enkönad, manlig grupp.¹⁵

Kommissionen är EU:s initiativtagare, väktare och verkställare. Dess betydelse framgår t ex av att den beskrivs som gemenskapens motor med förslagsmonopol och som den verkligt "europeiska institutionen".¹⁶ Varje medlemsstats regering utser minst en och högst två av kommissionens 17 medlemmar för en period som hittills varit fyra år. Dessa kommissionärer får varken motta eller söka instruktioner från sin regering. De förväntas fullgöra sina uppgifter till förmån för gemenskapen och inte för sitt land. Bland kommissionärerna är fransyskan *Christiane Scrivener* nu ensam kvinna.¹⁷ Av de omkring 14 000 anställda vid kommissionen är cirka 45 procent kvinnor. Få av dem innehar högre poster; två av de 23 generaldirektörerna är kvinnor.¹⁸

Parlamentet väljs sedan 1979 direkt av medborgarna i medlemsstaterna för en period av fem år. Varje medlemsland har tilldelats ett antal platser, som är grovt relaterat till folkmängden. Nyligen valdes 567 parlamentsledamöter; 141 kvinnor och 426 män, vilket innebär en kvinnorepresentation på 25 procent. I jämförelse med medlemsstaternas egna parlament är andelen kvinnor relativt stor.¹⁹ Ett svenskt medlemskap föreslås ge 22 platser av 639 i det utvidgade EU-parlamentet.²⁰ Beteckningen parlament står dock inte för samma makt här som på nationell nivå. EG-parlamentet var huvudsakligen

gen rådgivande och övervakande med egentlig makt endast i budgetfrågor.¹⁶ Genom Maastrichtfördraget har makten vidgats något genom att parlamentet kan fälla förslag. Eftersom EU-parlamentet saknar initiativrätt är det ändå inte jämförbart med t ex den svenska riksdagen.

I EU finns också en mycket betydelsefull *domstol*, med säte i Luxemburg.¹⁷ Domstolen har 13 domare, minst en från varje medlemsstat, utsedda för en period av sex år. Domstolen har också sex generaladvokater som upprättar förslag till domar och beslut. Både domare och generaladvokater har hittills med ett undantag alltid varit män.¹⁸ Domstolen har en ovanlig makt, inte minst i jämförelse med svenska förhållanden. EU-domstolen har nämligen exklusiv behörighet att tolka gemenskapsrätten också i relation till de nationella domstolarna. Medlemsstaternas högsta domstolar måste hänskjuta tolkningsfrågor angående EU-rätten till den här domstolen och de nationella domstolarna är bundna av tolkningsbeskeden.

De institutioner som har nämnts ovan skapades genom Romfördraget. Dessutom finns det *européiska rådet* som är ett toppmöte med stats- och regeringscheferna i medlemsstaterna, biträdda av sina utrikesministrar, plus kommissionens ordförande. Det europeiska rådet sammanträdde första gången 1974 och har därefter brukat göra det minst två gånger per år.¹⁹ Rådet har en överordnad politisk roll och var t ex den grupp som sammanträdde i Maastricht. Bland dess 13 beslutande personer finns ingen kvinna.²⁰

Gemenskapsrätten

EG karaktäriserades som en rättsgemenskap. En svensk expert på detta rättsområde menar att: "Det är knappast någon överdrift att påstå att EG primärt utformas, administreras och vidareutvecklas av jurister - låt vara inom de breda ramar som bestämts poli-

tiskt."²¹ EU innebär en vidareutveckling av rättsgemenskapen till nya områden.

Genom EG/EU har en helt ny rättsordning skapats, den s k gemenskapsrätten. Den innebär bl a att medlemsstaterna överläter lagstiftningskompetens till organisationen. Något förenklat kan sägas att Romfördraget och Enhetsakten fungerar som överstatliga "grundlagar". Dessa binder varje medlemsstat och ska i princip också tillämpas i medlemsstaterna. De är alltså en del av den nationella rättsordningen. Till detta kommer den rätt som successivt skapas genom beslut i främst ministerrådet. Den rättsliga effekten av dem är beroende av hur beslutet rubriceras.

En *förordning* gäller direkt i varje medlemsstat och ska tillämpas där oavsett hur den nationella rätten förhåller sig till dess innehåll.

Ett *direktiv* är bindande beträffande det mål och den tidsram som anges. Medlen för att uppnå målet får däremot beslutas i varje medlemsstat. Ett direktiv kan ses som en order från EU till de nationella parlamenten om en viss lagstiftning inom viss tid.

Till detta kommer ett stort antal icke bindande rättsakter som t ex rekommendationer, yttranden, resolutioner och skrivelser från de olika EU-organen. De har med en samlingsbeteckning kallats för "soft law", ungefär mjuk lag.²² Dessa rättsakter kan vara viktiga trots att de inte är bindande i sig. EU-domstolen har nämligen använt även soft law till stöd för sina avgöranden. På grund av detta och därför att domstolen inte heller dragit sig för att skapa nya normer i gemenskapens intresse har flera experter markerat domstolens enorma makt.²³

Som ett mått på de rättskapande aktiviteterna kan nämnas att år 1990 antog ministerrådet 65 direktiv och 380 förordningar förutom att det fattade 169 beslut. Samma år utfärdade kommissionen 6 298 rättsakter med-

an parlamentet antog 601 resolutioner eller beslut och domstolen meddelade 225 domar.²⁴ Den sista uppgiften kan förtjänas att bli jämförd med antalet mål angående jämställdhet; under sin totala verksamhetstid har domstolen avgjort sammanlagt 58 sådana mål.²⁵

Demokratiska underskott

EU-projektet har kritiserats för ett demokratiskt underskott. Jag menar att det finns flera sådana.

Svag parlamentarisk kontroll. Medborgarna väljer visserligen parlamentsledamöterna, men dessa har som framgått en begränsad makt. Den direkta parlamentariska kontrollen har gått förlorad. En av våra experter på gemenskapsrätten hävdar dock att en indirekt kontroll av ministerrådet utövas via de nationella parlamenten som tillsätter och entledigar sina regeringar.²⁶ Frågan är om detta ger någon kontroll eftersom:

Det mesta är hemligt. Parlamentet arbetar under offentlighet, men i övrigt gäller att mötesbeslut och dokument är hemliga tills man beslutar om motsatsen. Systemet är alltså i princip omvänt mot vår svenska grundlagskyddade offentlighetsprincip. Det är därmed inte ens säkert att det går att få veta hur en minister röstat i ministerrådet.

Tjänstemannavälde. Antalet anställda med möjlighet att påverka besluten är mycket stort. Den sammanlagda personalen i EU-organen uppgår till ca 25 000. I särklass störst är EU-kommissionen med ca 14 000 anställda.²⁷

Andra har hävdat att just byråkratins exklusiva förslagsmakt skulle vara det positivt unika med EU:s konstruktion därför att byråkratin "kan agera utifrån stor integritet, stor sakkunskap och visioner som inte är tyngda av gammaldags ideologier!"²⁸

Lobbying. En lobbyist arbetar på uppdrag av intresseorganisationer eller företag. Syftet är att

påverka till positiva beslut för uppdragsgivaren. Det finns omkring 5 000 lobbyister som inriktar sitt arbete på EU. Det innebär en lobbyist per tre anställda vid kommissionen. Lobbying innebär i sig en dold och odemokratisk form av påverkan. Kostnaden för att hålla en lobbyist i Bryssel uppskattas till 2,5 miljoner kronor per år.²¹ Det innebär ytterligare en snedfördelning av möjligheten att påverka. EU:s beslutsprocess är alltså inte lika otillgänglig för alla.

Svag kvinnorepresentation. I de viktigaste beslutsorganen saknas nästan kvinnor. I parlamentet är kvinnorepresentationen ofta högre än i medlemsstaternas nationella parlament.²⁰ Att vi ganska plötsligt finner kvinnor i EU-parlamentet tycks alltså stämma med tesen att där kvinnor finns där finns ingen makt. Kvinnorepresentation är en viktig rättvisefråga. Bristen på kvinnor i EU-organen är också ett tecken på en ofullbordad demokrati.

"Juridifiering". Till detta kommer att EU-projektet medför att många frågor som tidigare avgjorts i de nationella parlamenten kommer att vara politiskt blockerade och meningslösa där efter att organ inom EU redan har fattat bindande beslut. EU:s rättsakter tar över. Det som tidigare varit inhemsk politik blir juridik. Men också juridikens maktcentra flyttar från nationalstaten till EU. Den omfattande gemenskapsrätten ska sedan tolkas och förmedlas ut i de olika medlemsstaterna. Europa-projektet skapar därmed "en lysande marknad" för jurister.

Redan EES-avtalet gör att stora delar av gemenskapsrätten binder oss, men Sveriges riksdag tar successivt ställning till nya rättsakters giltighet här.³¹ Och EES-avtalet kan sägas upp. Ett medlemskap i EU är däremot definitivt. Där saknas regler om utträde. Den sociala dimensionen med bl a regler om jämställdhet ingår i såväl EES som EU.

Den sociala dimensionen

När EG bildades var syftet främst ekonomiskt: Ekonomisk tillväxt skulle automatiskt förbättra välfärden. I Romfördragets artikel 2 nämns levnadsstandarden och i artikel 117 förklarar sig medlemsstaterna eniga om nödvändigheten av att förbättra arbetstagarnas arbets- och livsvillkor. Diskriminering p g a nationalitet förbjöds mellan medlemsstaterna.³² Tanken var att kapital och arbete skulle följas åt via de skapade fyra friheterna. Erfarenheterna visade dock att kapital är lättroligt men inte arbetskraften. Skulle EG införa en gemensam skyddslagstiftning för arbetstagare för att hindra *social dumping*, dvs att länderna använder dåliga arbetsförhållanden och/eller anställningsförmåner som konkurrensmedel mot andra medlemsländers producenter?

Särskilt Frankrike har hävdat behov av ett gemensamt regelverk på det sociala området för att marknadskrafterna inte ensamma ska styra utvecklingen medan Storbritannien konsekvent har hävdat att de öppna gränserna är ett tillräckligt korrektiv. På det här området krävs enighet för att uppnå bindande beslut. Storbritannien har alltså kunnat stoppa sådana. Vissa dokument och uttalanden finns dock om den sociala dimensionen. Toppmötet i Paris 1972 uttalade att den sociala dimensionen är lika viktig som den ekonomiska. 1974 antogs ett socialt handlingsprogram som syftade till att bl a uppnå full sysselsättning, bättre levnads- och arbetsvillkor och utökat deltagande av arbetsmarknadens parter i beslutsprocessen. 1989 tillkom den sociala stadgan – *The Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers*. Sitt namn till trots är också den endast en principdeklaration och jag har valt att ange den engelska beteckningen för att visa att den sociala dimensionen inte handlar om det som vanligtvis betecknas som socialpolitik, utan är begränsad till arbetar-

res fundamentala rättigheter.

Under toppmötet i Maastricht 1991 enades alla utom Storbritannien om *Det sociala protokollet*, som syftar till att förverkliga den sociala stadgan. Enligt protokollet ska en kvalificerad majoritet bland de 11 delaktiga staterna räkna för att de ska kunna besluta om socialförsäkringar, anställningsskydd, medbestämmande och jämställdhet. Det råder stor osäkerhet om det sociala protokollets status och betydelse.³³

Jämställdhet

Jämställdheten mellan kvinnor och män är en del av den sociala dimensionen och ett område inom gemenskapsrätten som ofta framhålls som framgångsrikt. Här kommer jag att fokusera på frågan om lika lön och om likabehandling av kvinnor och män som arbetstagare och föräldrar.

Lika lön

Redan i Romfördraget 1957 hittar vi en artikel som stadgar lika lön för lika arbete, artikel 119. Artikeln syftade dock inte i första hand till att värna om kvinnors rättmätiga lön. Syftet var att förhindra en snedvriden konkurrens mellan medlemsländerna. Frankrike oroades för social dumping genom de låga kvinnolönerna i andra medlemsstater.³⁴

Artikeln om lika lön förblev oanvänd i 17 år. Därefter finns ett antal intressanta avgöranden av EG-domstolen.³⁵ Ett principiellt viktigt sådant fälldes i *Defrenne-målet*, som angick flygvärldinnan Defrennes krav på likalön hos flygbolaget Sabena.³⁶ Där etablerade domstolen självständigt och kvinnovänligt en ny rättslig princip utöver Romfördraget. Domstolen slog fast att artikel 119 har direkt effekt och kan åberopas inför domstolar och myndigheter i medlemsländerna. Det innebar dessutom att artikeln enligt domstolen kan riktas emot såväl offentliga som privata arbetsgivare. Artikeln skapar all-

så rättigheter och förpliktelser i alla anställningsförhållanden.³⁷

Artikel 119 ger ingen definition av könsdiskriminering. EG-domstolen har dock slagit fast att artikeln omfattar såväl öppen och direkt könsdiskriminering som dold och indirekt sådan. I *Jenkins-målet* markerades för första gången att artikel 119 har direkt effekt också vid dold diskriminering.³⁸ Bakgrunden var att en arbetsgivare betalade sina deltidsanställda lägre lön per timma än de heltidsanställda. Domstolen fann att löneskillnaden i realiteten var en indirekt form av diskriminering eftersom de deltidsanställda företrädesvis var kvinnor. Domstolen har också slagit fast att artikel 119 innebär förbud mot att använda bestämmelser i kollektivavtal som utesluter deltidsanställda från en förmån om det är så att en avsevärt mindre andel män än kvinnor drabbas på att det mest är kvinnor som arbetar deltid.³⁹ Kravet på lika lön enligt artikel 119 omfattar alla former av vederlag som arbetsgivaren mottar från sin arbetsgivare; direkt eller indirekt, som avgångsvederlag eller avkastning av överenskomna pensionsförmåner osv.⁴⁰ Granskningen ska enligt domstolen ske så att principen för lika lön tillämpas på varje anställningsförmån för sig och inte utifrån någon helhetsbedömning av lön och övriga förmåner tillsammans.

1975 antogs ett viktigt direktiv som vidgade tillämpningen av likalönsprincipen från att ha gällt lika arbete till att omfatta *likvärdigt arbete*.⁴¹ EG-domstolen har funnit att direktivet klargör att definitionen av "lika arbete" i artikel 119 innefattar "arbete som tillerkänns lika värde".⁴² Som ett exempel på att kommissionen både kan och behöver vara aktiv i sin roll som väktare kan nämnas att den stämde Danmark inför EG-domstolen. Orsaken var att den danska jämställdhetslagen inte hade anpassats till direktivet utan enbart innehöll orden "lika arbete".⁴³

Danmark fälldes i domstolen och dansk lag har ändrats så att den tydligt kräver lika lön för likvärdigt arbete.

EG-domstolen har också etablerat viktiga principer om arbetsvärdering. I *Rummeler-målet* uttalade domstolen att likalönedirektivet medför att kriterier för inplacering på skilda lönenivåer ska garantera lika lön för vad som objektivt sett är likvärdigt arbete oavsett om det utförs av en kvinna eller en man.⁴⁴ Det innebär t ex att om muskelstyrka – som anses vara en typiskt manlig egenskap – och fingerfärdighet – som anses vara en typiskt kvinnlig egenskap – är relevanta för arbetsuppgifterna, får arbetsvärderingen inte belöna den ena utan att samtidigt belöna den andra.

Formellt har gemenskapsrätten stärkt kraven på lika lön och varit pådrivande också för revideringen av den svenska jämställdhetslagstiftningen under 1990-talet.⁴⁵ Det finns dock ett antal frågor som ännu inte prövats i EU-domstolen, t ex om övertidsersättning vid heltidsanställning diskriminerar deltidsanställda, om procentuella lönepäslag stämmer överens med EUrätten samt om lönesättningsprinciper som tar hänsyn till marknaden – det som hos oss kallas individuell eller differentierad lönesättning – kan anses sakligt grundade.⁴⁶ Än viktigare är att det reellt fortfarande finns stora löneskillnader mellan kvinnor och män. Gapet mellan juridiska rättigheter och verklighetens löneskillnader på kön är stor i Sverige men ännu större inom EU.⁴⁷

Lika behandling

Likabelhandlingsdirektivet som antogs av ministerrådet 1976 avser att genomföra principen om likabelhandling av kvinnor och män i fråga om tillgång till anställning, yrkestutbildning, arbetsvillkor och befordran samt vid uppsägning.⁴⁸ Direktivet förbjuder uttryckligen både direkt och indirekt diskriminering. Det

tillåter dock att vissa undantag görs i nationell lagstiftning för yrken som "till sin natur" är sådana att könstillhörigheten är avgörande. Många länder har också undantag som utesluter kvinnor från arbeten inom försvar, polis och kyrka.

Bland rättsfallen här kan uppmärksammas att domstolen inte godkände ett generellt undantag för fängelsepersonal och polis⁴⁹, eller att kvinnor "skyddas" så att de helt utestängs från farliga eller obehagliga arbeten. Det senare har bli framkommit när domstolen vägrat undantag för kvinnliga beväpnade poliser på Nordirland liksom nattarbetsförbud enbart för kvinnor.⁵⁰

Jag har bara funnit ett exempel på prövning av ett traditionellt kvinnoyrke. Kommissionen hade ifrågasatt om det var tillåtet att undanta utbildning till och arbete som barnmorska och därmed reservera barnmorskeyrket för kvinnor i Storbritannien. Domstolen menade dock att detta var tillåtet med hänsyn till det känsliga förhållandet till patienten.⁵¹

EU-reglerna liksom domstolens ställningstaganden har en ambition att skydda moderskapet. En vägran att anställa en kvinna därför att hon var gravid bedömdes som direkt diskriminering i relation till likabelhandlingsdirektivet.⁵² Samtidigt märks problem med att garantera kvinnor ledighet och lön för att underlätta moderskapet. EU:s sjätte direktiv om jämställdhet som antogs så sent som i oktober 1992 anger ett minimum av 14 veckors moderskapsledighet och ska vara förverkligat inom två år.⁵³ Ersättningsnivån under ledigheten ska motsvara landets sjukpenning och den kan därmed variera mellan 50 och 100 procent av lönen.⁵⁴

Inställningen till faderskapet är än mer problematisk. Målen om faders rätt visar dessutom en starkt biologisk syn på moderskapet. I det uppmärksammade *Hofmann-målet* med tysk bakgrund utvecklades varför

domstolen menar att likabehandlingsdirektivet inte ger fadern samma rätt till ledighet som modern.⁵¹ Direktivets syfte är nämligen inte "att organisera familjen eller att fördela ansvaret mellan föräldrar". Medlemsstaterna har enligt direktivets artikel 2.3 rätt att införa bestämmelser om skydd för kvinnor i samband med graviditet och moderskap. Därmed hävdar domstolen att:

"För det första är det legitimt att skydda en kvinnas biologiska tillstånd under graviditeten och därefter till dess att hennes psykologiska och mentala funktioner har återgått till det normala efter nedkomsten och för det andra är det legitimt att skydda den speciella relationen mellan en kvinna och hennes barn under den period som följer graviditet och förlossning genom att hindra att den störs av de fler-dubbla bördor som skulle uppstå om hon samtidigt fullgjorde sin tjänst."⁵⁶

I *EG:s tredje handlingsprogram för jämställdhet* som avser perioden 1991-1995, som är ett dokument från kommissionen, finns en enda mening om mänsklighet i jämställdhetsarbetet. Efter att ha konstaterat att det "under de senaste åren blivit uppenbart att bristen på barnomsorg utgör ett hinder för kvinnor med små barn att förvärsarbeta", och att åtgärder behövs för att underlätta för dem att förena förvärsarbete med familjeansvar framkommer att det också är "angeläget att män likaväl som kvinnor får möjligheter att utnyttja dessa förmåner så att båda parter kan ta sitt rättmätiga familjeansvar".⁵⁷

Kommissionen har redan 1984 utarbetat ett förslag till direktiv om rätt till föräldraledighet, men det har inte antagits av ministerrådet.⁵⁸ Det kan tilläggas att lagstadgad pappaledighet saknas i fem medlemsstater, finns utan rätt till ersättning i fyra och med ersättning i tre.⁵⁹

EU:s jämställdhetspolicy har medfört förändringar till det bättre för kvinnor inom EU.

Samtidigt är det uppenbart att införandet av nya jämställdhetsnormer har gått trögt. Kommissionen har tvingats stämma alla medlemsländer utom Grekland inför domstolen för bristande uppfyllelse av jämställdhetsdirektivet. Storbritannien har stämts två gånger.⁶⁰ Domstolen kan tyckas ha gått långt genom att den i flera mål har markerat att principen om likabehandling och avskaffandet av könsdiskriminering ingår i de grundläggande mänskliga rättigheterna.⁶¹ I föräldrarollen tycks domstolen endast vilja se modern som bärare av dessa mänskliga rättigheter medan fadern varken får rättigheter eller skyldigheter. I såväl medlemsstaterna som inom EU märks dock ett växande intresse för familjepolitiska frågor. Orsaken är inte oro ur jämställdhetssynpunkt utan denna gång oro p g a den sjunkande nativiteten.⁶²

Välfärden

Hur ett EU-medlemskap skulle påverka välfärd och jämställdhet i Sverige har bedömts på vitt skilda sätt. Majoriteten i den offentliga utredningen *EG, kvinnorna och välfärden* menade att ett medlemskap är det bästa alternativet för att stärka välfärden och jämställdheten därför att medlemskapet är bra för ekonomin.⁶³ *Lena Gonäs* och *Margareta Persson* reserverade sig mot detta.⁶⁴ De hävdade i stället att kostnaderna för ett medlemskap underskattats kraftigt och att ett medlemskap innebär fortsatta nedskärningar i den offentliga sektorn med ökad klasskiktning och ojämlikhet som följd.

Nationalekonomen *Inga Perssons* slutsatser i utredningen *Svenska kvinnor möter Europa* kan sammanfattas så att välutbildade svenska män har mest att vinna på integrationen, närmast välutbildade kvinnor medan lågutbildade kvinnorna hotas särskilt p g a den ökande lönespridningen samt att välfärdens utformning

även fortsättningsvis i huvudsak blir beroende av inhemska beslut. Vår välfärd är dock skattefinansierad. Här uppmärksammar *Persson* att den ekonomiska integrationen kan leda till två former av skatteharmonisering. De direkta harmoniseringskraven bör inte oroa eftersom de hittills utformats som krav på vissa miniminivåer, t ex en moms på minst 15 procent. Den indirekta harmoniseringen p g a skattekonkurrens är av större betydelse: Vilka avvikelser mellan svenska och utländska skattesatser kan bestå utan att kapital, företag, handel och arbetskraft lämnar Sverige?⁶⁵ Krav på indirekt skatteharmonisering kommer troligen att resas oavsett EU-medlemskap och redan EES-avtalet har öppnat för rörlighet över många av Europas gränser.

I en rapport utarbetad inom finansdepartementets skatteavdelning 1992 hävdades att skatteuttaget för moms, alkohol- och tobaksskatt, energi- och vägtrafikskatter m m sammanlagt måste sänkas med 30-35 miljarder kronor.⁶⁶ Andra beräkningar har angett att skattebortfallet skulle stanna på ca 10 miljarder kronor. De båda talen skulle motsvara 2-5 procent av de totala svenska skatteintäkterna.⁶⁷

Valet

Både den svenska socialpolitiken och jämställdheten är förebilder för många i Europa - liksom i andra delar av världen. Att förebilderna utvecklas är viktigt också i ett internationellt perspektiv. Bidrar vi effektivast inom eller utom EU? De demokratiska underskotten, trögheten inom den sociala dimensionen och planerna på såväl ekonomisk som monetär union med samordning av medlemsländernas ekonomiska politik, gör att jag tror på en större effektivitet utanför EU. EES-avtalet torde mer än väl täcka marknadens behov. Utanför EU finns frihet att utveckla alternativa former för

angeläget internationellt samarbete och friheten att självständigt besluta om försvarsfrågor.

Gudrun Nordborg

- ¹ Ds 1994:48 *Sveriges medlemskap i den Europeiska unionen* presenterar resultatet av de svenska EU-förhandlingarna. I den nästan 250 sidor långa texten ägnas drygt en sida åt jämställdhetsfrågor, s 103 f.
- ² EES (Europeiska ekonomiska samarbetsområdet) är ett avtal mellan dåvarande medlemsstaterna i EG och EFTA om att låta stora delar av gemenskapsrätten gälla även i EFTA-länderna. Schweiz har dock ställt sig utanför; eftersom folkomröstningen där resulterade i ett nej till EES.
- ³ Artikel 3 i Romfördraget.
- ⁴ Maastrichtfördraget finns i preliminär översättning till svenska i en utgåva av Utrikesdepartementets handelsavdelning, *Maastrichtfördraget* Fördraget om Europeiska unionen, Stockholm, 1993.
- ⁵ Se t ex Ulf Bernitz, *EG-rättens grunder*, Juristförlaget, Stockholm 1992 s 32 f och Göran Lysén, *Introduktion till EG-rätten*, 3 uppl, Iustus förlag Uppsala 1992 s 34.
- ⁶ Anita Dahlberg, EG – en byråkratisk, meritokratisk och mansdominerad struktur i Anita Dahlberg (red), *Kvinnoforskare om Kvinnorna och Europa*, Centrum för kvinnoforskning, Stockholms universitet 1993 s 8 och Utrikesdepartementet Fakta Europa 1993:3 *Kvinna i Europa*. Om EG och jämställdheten s 38.
- ⁷ Artikel 49 i Romfördraget. De fyra största länderna, Frankrike, Italien, Storbritannien och Tyskland har 10 röster vardera, Spanien 8, Belgien liksom Grekland, Nederländerna och Portugal 5, Danmark och Irland 3 samt Luxemburg 2. För ett majoritetsbeslut krävs ännu minst 54 av de 76 rösterna. Bernitz 1992 s 33 f.
- ⁸ Ds 1994:48 s 231.
- ⁹ Comité des Représentants Permanents des Etats membres.
- ¹⁰ Dahlberg 1993 s 8.
- ¹¹ Bernitz 1992 s 36 och Lysén 1992 s 36 f.

- ¹² Scrivener har bl a skatte- och konsumentfrågor som ansvarsområde. Irlandaren Pdraig Flynn, känd motståndare till skilsmässor och aborter och med konservativa åsikter om kvinnor, tog för något år sedan över ansvaret för de sociala frågorna efter grekiskan Vasso Papandreou. *JÄMSIDEN* nr 1-93 s 6.
- ¹³ Fakta Europa 1993:3 s 37 f.
- ¹⁴ Även om andelen kvinnor har ökat sedan 1970-talet är den fortfarande mycket låg i några länder; Grekland 5 procent, Frankrike och Storbritannien 6 procent, Irland och Portugal 8 procent. Danmark har den högsta andelen, 33 procent, samma siffra som Sverige. SCB, *Om kvinnor och män i Sverige och EG*. Fakta om jämställdheten 1992 s 59.
- ¹⁵ Ds 1994:48 s 232.
- ¹⁶ Bernitz 1992 s 37 f och 42 samt Lysén 1992 s 38 ff.
- ¹⁷ EU-domstolen ska inte förväxlas med Europadomstolen i Haag som dömer i frågor om brott mot Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna.
- ¹⁸ Undantaget bestod av en kvinnlig generaladvokat under en period. Ds 1993:77 *EG-domstolen och jämställdheten* s 16.
- ¹⁹ Bernitz 1992 s 34 f och Lysén 1992 s 34. Toppmötena har institutionaliserats som det europeiska rådet genom artikel 2 i Enhetsakten.
- ²⁰ Det finns ingen kvinnlig regeringschef i EU-länderna. Irland har visserligen en kvinnlig president, Mary Robinson, men landet representeras av sin manlige regeringschef. Frankrike är det enda land som representeras av sin president och statschef vilket beror på hans funktioner enligt den franska författningen. Fakta Europa 1993:3 s 38 och Lysén 1992 s 34.
- ²¹ Bernitz 1992 s 11.
- ²² Ruth Nielsen, *Arbetsgivarens ledelsesret i EF-retlig bebysning*. Jurist- & Ekonomiforbundets Forlag, Köpenhamn 1992.
- ²³ Bernitz skriver "Domstolen har inte väjt för att söka undanröja knutar som inte har kunnat lösas upp på politisk väg inom ramen för rådets beslutsfattande. . . Överhuvud taget präglas EG-domstolens verksamhet av en stark självstän-

dighet och medvetenhet om den egna rollen i integrationsprocessen." (Bernitz 1992 s 40.) I sin stora doktorsavhandling *On Law and Policy in the European Court of Justice* har den danske EU-kännaren Hjalte Rasmussen kritiserat domstolen för otillbörlig aktivism. Rasmussens angrepp har bemötts av den italienske processualisten Mauro Capelletti under rubriken "Is the European Court of Justice Running Wild?" i 12 *The European Law Review* 1987 pp 3-17.

- ²⁴ Lysén 1992 s 36-38 och 42.
- ²⁵ Ds 1993:77 s 165.
- ²⁶ Lysén 1992 s 39.
- ²⁷ Bernitz 1992 s 32 och *Jusektidningen* nr 2-94 s 3. Av den senare källan framgår också att om Sverige blir medlem i EU beräknas vi tillföra ett tusental anställda varav ca 200 vid kommissionen.
- ²⁸ Nic Grönwall i debattartikeln "Vår demokrati är sjuk" i *Dagens Nyheter* 14/5 1994 har stått för detta tydliga exempel. Grönwall är jurist och Sveriges representant i ESA, det organ som har till uppgift att övervaka att EES-avtalet följs.
- ²⁹ Leif Stenberg; "Demokratin och EG" i *R-pocket* nr 1-2/92 s 37.
- ³⁰ Undantagen är parlamenten i Grekland, Irland och Italien. Endast Luxemburg har en jämställd representation i Europa-parlamentet. SCB 1992 s 59.
- ³¹ När EES-avtalet godkändes innehöll det regler som antagits och publicerats inom EU senast den 31 juli 1991. Sedan dess har EU antagit närmare 500 nya förordningar och direktiv som har betydelse för den inre marknaden och därmed för EES. I en diger proposition , nr 1993/94:203, föreslår regeringen att riksdagen ska godkänna dessa.
- ³² Romfördraget artikel 7 och 48, preciserat genom förordningen 1612/68 om fri rörlighet för arbetstagare inom EG. Det måste observeras att diskrimineringsförbudet endast omfattar personer med medborgarskap i en medlemsstat.
- ³³ Bernitz 1992 s 104 f och Birgitta Nyström, *EG och arbetsrätten*. Publica, Stockholm, 1992 s 69.
- ³⁴ Nyström 1992 s 59.
- ³⁵ För en fylligare översikt över dessa

- hänvisas till Ds 1993:77 *EG-domstolen och jämställdheten*. En rättsfallsöversikt.
- ³⁶ 43/73 Defrenne *./.* Sabena, 1976 ECR 455.
- ³⁷ Juridiskt formuleras detta så att artikel 119 har såväl *vertikal* direkt effekt (från EG ned till medlemsstaternas domstolar och myndigheter) som *horisontell* direkt effekt (vidgad effekt i medlemsstaterna så att även privata parter blir bundna).
- ³⁸ 96/80 Jenkins *./.* Kingsgate Ltd, 1981 ECR 911.
- ³⁹ 33/89 Kowalska *./.* Freie und Hansestadt Hamburg, 1990 ECR I-2591.
- ⁴⁰ 262/88 Barber *./.* Guardian Royal Exchange Assurance Group, 1990 ECR I-1889.
- ⁴¹ Direktiv 1975/117/EEG som föreslogs av kommissionen för att påskynda genomförandet av likalönepincipen vilket varit både ojämnt och långsamt. Ds 1993:77 s 51.
- ⁴² 96/80 Worringham and Humphreys *./.* Lloyds Bank Limited, 1981 ECR 767 och 96/80 Jenkins *./.* Kingsgate Ltd, 1981 ECR 911.
- ⁴³ 143/83 EG-kommissionen *./.* Danmark, 1985 ECR 427.
- ⁴⁴ 237/85 Rummler *./.* Dato-Druck GmbH, 1986 ECR 2101.
- ⁴⁵ Se t ex *Olika på lika villkor* regeringens proposition 1990/91:113 om en ny jämställdhetslag, SOU 1993:7 *Löneskilnader och lönediskriminering*. Om kvinnor och män på arbetsmarknaden och *Delad makt delat ansvar*, regeringens proposition 1993/94:147 om jämställdhetspolitiken.
- ⁴⁶ Ds 1993:77 s 45, 47 och 49. Ett pågående mål, *Enderby-målet* (127/92 Enderby *./.* Frenchay Health Authority) med bakgrund i Storbritannien, kan ge svar på den sista frågeställningen.
- ⁴⁷ SCB 1992 s 47.
- ⁴⁸ Direktiv 1976/207/EEG om likabehandling av kvinnor och män i fråga om tillgång till anställning, yrkesutbildning och befordran samt arbetsvillkor.
- ⁴⁹ 318/86 EG-kommissionen *./.* Frankrike, 1988 ECR 3559.
- ⁵⁰ 922/84 Johnston *./.* The Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary, 1986 ECR 1651 och 345/89 Ministère public *./.* Stoeckel, 1991 ECR I-4047.
- ⁵¹ 165/82 EG-kommissionen *./.* Storbritannien, 1983 ECR 3431.
- ⁵² 177/88 Decker *./.* Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen, 1990 ECR I-3941.
- ⁵³ Direktiv antaget i oktober 1992 nr 1992/85/EEG.
- ⁵⁴ SCB 1992 s 48.
- ⁵⁵ 184/83 Hofmann *./.* Barmer Ersatzkasse, 1984 ECR 3047. I ett tidigare mål menade domstolen att det inte heller stred mot principen om likabehandling när italiensk lag inte gav adoptivfadern den rätt till ledighet som adoptivmodern hade, 163/82 EG-kommissionen *./.* Italien, ECR 3273.
- ⁵⁶ Min översättning.
- ⁵⁷ *Jämställdhet mellan kvinnor och män. EGs tredje handlingsprogram 1991-1995* i svensk översättning via Arbetsmarknadsdepartementet s 11.
- ⁵⁸ COM (84) 631 final som bl a skulle innebära rätt till minst tre månaders föräldraledighet.
- ⁵⁹ SCB 1992 s 27.
- ⁶⁰ Nyström 1992 s 106.
- ⁶¹ Detta skedde redan 1978 i det mål som benämns *Defrenne III*, 149/77 Defrenne *./.* SABENA, 1978 ECR 1365.
- ⁶² Fakta Europa 1993:3 s 25.
- ⁶³ SOU 1993:117 *EG, kvinnorna och välfärden*.
- ⁶⁴ A a s 233 ff.
- ⁶⁵ Inga Persson, *Svenska kvinnor möter Europa*. Bilaga 16 till L.U 92 s 68.
- ⁶⁶ Utrikesdepartementet, *Sverige-EFTA-EG* 1991. Det västeuropeiska integrationsarbetet. Stockholm 1992 s 138.
- ⁶⁷ Persson s 69.